

Әдебиетлар

1. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. -Алма-ата: 1951. -С.5.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь терминов тюркских языков. – Москва: «Наука», 1974. -С.167.
3. Султанов К. «Ақдәрья» романы. –Нөкис: «Билим», 2018. 279-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада К.Султановнинг «Ақдәрья» романида гидронимларнинг тутган ўрни ҳақида сўз юритилиб, гидронимларнинг қўлланилиши илмий асосда баён этилган. Бир қатор гидронимлар бадий асарлар тилида персонаж ва қаҳрамонларнинг яшаш ўрнини англатиш учун қўлланилади. Мақолада сув объектлари атамаларининг семантикаси анализ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль гидронимов в романе К.Султанова «Ақдәрья» на научной основе анализируется использование гидронимов. Ряд гидронимов используется для указания места жительства героев и персонажа в произведении. В статье анализируется семантика наименований водных объектов.

SUMMARY

The article deals with the role of hydronyms in the novel «Aqdarya» by K.Sultanov and use of hydronyms is explained on the scientific basis. Some hydronyms are used to express the living places of personages and heroes in literary language. In the article it is analyzed semantics of names of earlier water objects.

ТҮРКИЙ ТИЛЛЕРИНЕ ОРТАҚ ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКА

А.Ш.Нажимов – филология илимлари бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: ижтимоий, сиёсий лексика, қалпок, қорақалпоқлар, давлатчилик ёзма ёдгорлиқлар, терминология, тилнинг ривожланиш тарихи.

Ключевые слова: общественная, политическая лексика, калпак, черные клобуки, государственность, письменные памятники, терминология, история развития языка.

Key words: public, political vocabulary, kalpak, black hoods, statehood, written records, terminology, history of language development.

Жәмийетлик-сиясий лексиканың шығысы бойынша анализи қарақалпақ тили лексикасының тарихый раўажланыўын үйрениўде, оның қәлиплесип хәм байыў ызыамшылықларын ашып бериўде жәрдем береді.

Жәмийетлик-сиясий лексика узақ раўажланыў тарихына ийе. Ең дәслепки мамлекетшиликке байланыслы сөзлер әйемге «Авесто» китабында ушырасады. Тарихый қәлиплесиўи менен жәмийеттиң бул социаллық институты әсирлер даўамында раўажланып барған. Бул процесс, сөзсиз тилде әсиресе, оның тарихый лексикасында өз көринисинен табады. Сол себепли де жәмийетлик-сиясий лексика түрли тиллерге тән болған сөзлерден дөрелиўи тәбийғый жағдай.

Дүньяда раўажланып өзгермейтуғын хеш бир нәрсе, хеш бир кубылыс жоқ, әсиресе, жәмийет, социаллық системаның өзгериўи көп өзгерислерге алып келеди, соның ишинде, тилимиз де өзгереді.

Жәмийетлик-сиясий лексика системасында өзлик қатламға тийисли сөзлер муғдары әдбий тилдеги жәмийетлик факторларға, мамлекетлик дүзимге, социаллық шараятларға, тарихый өзгерислерге байланыслы толығып байып, раўажланып барады.

Түркий тиллерине тән болған сөзлердиң көпшилик бөлеги туўысқан тиллер ушын улыўмалық ямаса кең қатлам екенлиги мәлим. Соның үшлн болса керек, тийкары түркий қатламға тән сөзлер улыўма түркий лексика, улыўма түркий қатлам түсиниклери астында анализ этиледі [1].

Түркий қәўимлериниң узақ даўам еткен қәлиплесиў хәм раўажланыў баскышларында пайда болған мамлекетлик басқарыў ислерине хәм жәмийеттиң хәр қыйлы қатламларын билдириўи сөзлер түркий жазба естеликлеринде сақланған [2].

VII-VIII әсирлерде жазылған Орхон-Енисей естеликлеринде дәслепки түрк қағанаты дәўириндеги мамлекетти басқарыў хәм лаўазымларды билдириўи қаған (КТм, 5), бег (КТб, 22), шад, хан, ел (Мог, 27), будун-халық (Тон, 9), йурт-ўатан (Тон, 19), балық-қала (Тон, 18), төрү-нызам, тамға (Кт, 532) туг-туў, байрақ (МШ, 33), қул (Мог, 36), күң-гүң (КТб, 7), қарағу-қараўыл (КТ, 34), уруғ-қәўим, урыў (КТ, 10), чыған-жарлы, шығай (КТ, 29) сөзлери жумсалған.

Ески уйғыр жазыўында жазылған «Алтун Ярүк» естелигинде табғач-қытай, балық-қала, шәхәр, бек-бек, ялаңғуқ азунлартақы-адамзат дүньясында, төрү-нызам, йумышчылар-хызметкерлер, ил-ел, түзунлар оғлу-қасылзадалар улы сөзлери жумсалған. XI әсирде

жазылған Махмуд Қашғарийдың «Девану-луғат ит-түрк» мийнетинде «Хан-түрклердиң ең үлкен баслықлары» (3,172), орда-шәхәр (1,291), ялуңқ-адам хәм басқа мақлұқлар (3,365), төрү-төре, ызыам (2,25) тамға-шах хәм т.б. тамғасы (1,400), бек (1,321), бай (3,173), күң-кәнизек (2,87) гүң-шоры (3,433), кент-қала (1,188), бузун-халық (3,88), ел (1,79), ярлығ-қағанниң буйрығы, хаты (3,49), байрақ (3,199), бой-қәўим, урыў (3,155), шығай-жарлы (3,257), Орду-Баласағун қаласы жанындағы бир шәхәрдиң аты (1,145) сөзлери жумсалған.

Юсуп Хас Хажибтиң «Қутадғу билик» шығармасында жәмийетлик-сиясий түсиниклерди билдиретуғын төмендеги сөзлер жумсалған: ел басы-журт басы, тамға, қазна, беглер беги, сөзши-елши, шығай-жарлы, ўәзир, бай, халқ, табғаш-қытай, нөкер, төрү-нызам. XIII әсирге тийисли Ахмед Югнакийдиң «Хибатул ҳақайық» шығармасында қараваши-қул, қул, халайық, халық, шығай-жарлы, пасбан-қараўыл, бузун-халық, бек, ел сөзлери жумсалған. Ахмед Яссаўий ҳикметлеринде «дийўана, шәкирт, қул, мамлекет, қәлендер, қазы, падишах, султан, шайық, муфты, мулла, ҳәким, дийқан» сөзлери ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ тили жәмийетлик-сиясий лексикасында елиши сөзи басқа сөзлер менен дизбеклесип келип те қолланылады (толық ҳуқықлы елши, айрықша елши хәм.т.б.) Сондай-ақ, елши сөзинин мәнисин беретугын дипломат, консул, резидент, атташе сөзлери де тилимизде бир болыўына қарамастан, олар жәмийетлик-сиясий лексикада «елиши» сөзине қарағанда сийрек жумсалады.

Соның менен бирге, тилимизде елши сөзиниң аўыспалы мәниде жумсалыўы да гезлеседи. Бирақ, бул аўыспалы мәниде елши сөзи жәмийетлик-сиясий лексикаға хызмет етпейди. Мысалы: Наўрыз-бәхәр елиши. Бунда сөз мәниси бир нарсениң хабаршысы, жаршысы деген мәнини билдириўге хызмет еткен.

Буйрық - жеке ҳәкимшиликке тийкарланған ҳуқықый ҳужжет. Белгили кәрхана яки басқа түрдеги шөлкем алдында турған тийкары хәм күнделикли ўазыйпаларды шешиўде қолланылады. Буйрық тийкары текстти тийкарлаўшы (кирисиў) хәм буйрық бөлимлеринен қуралады. Тийкарлаўшы (кирисиў) бөлиминде буйрықтан мақсет, шараятлар, себеплер көрсетиледи, тийкар етип алынған буйрық көрсетиледи (аты, номери, сәнеси жазылады). Қураллы Күшлерде баслықтың өз қол астындағыларға жазба яки аўызеки

рәйиште берген пәрманы; бул пәрманға бойсынуы ишки нызам есапланады [3]. Тилимизде *буйрық* сөзи хәзирги күнде жәмийетлик-сиясий лексикасының курамына мәнилик жактан хызмет етеди. *Буйрық* сөзиниң негизи «буйыр», «буйырыу» фәйиллеринен жасалған болып оның курамындағы *-ық* қосымтасы атлық жасаушы қосымта. Бул қосымта «шақыр» сөзине де қосылып «шақырық» сөзин де жасайды. *Шақырық* сөзи әдебий тилдің хәр түрли қатламларында *буйрық* сөзи сыяқлы түрли мәниге ийе.

Улыўма түркий тиллерине ортақ жәмийетлик-сиясий лексика курамы ғәрезсизлик дәуиринде бир қанша мәнилик өзгерислерге ушырайды. Оларды үйрениўде басқа туўысқан тиллер менен генетикалық жактан салыстырмалы анализлеу максетке муўапық болады.

Қурылтай - сөзи монғол тилиниң (хурул, хурал) сөзинен алынған [4]. Түркий халықлардың айырымларында халық ағзаларының органы, әхмийетли мәмлекетлик мәселелерди шешиў ушын ўәкилли әмелдарлардың жыйналысы, конференциясы мәнисин береді. «Қурылтай» түсиниги XII-XIII әсирлерде кирип келди. Бул Шыңғысханның монғол қәўимлерин бирлестиріўи менен байланысли болды. Қурылтай сөзи бүгинги күнде де лексикамизда сиясий тараўға тийисли жыйн мәнисин билдирип, қолланылмақта.

Хәзирги күнде тилимизде «дағдарыс» сөзи қолланылады хәм «кризис» сөзиниң мәнисин толық береді. *Кризис* - сөзи бирден, тосаттан келип шыққан өзгерис, қыйын аўхал, қыйыншылықтың өсип күшейген шеги, асқынлауын аңлатады [5]. Мысалы: 2018-жылдың жуўмақлары регионның еле де пайдаланылмай атырған потенциалы бар екенлигин көрсетти, басқаша айтканда, бул жерде алдын жойтылып кеткен мүмкиншиликлерди қайта тиклеўде хәм илгери сүриўши тараўларды дүзиўге, шешилиўи тийис мәселелердің шеңбери тек ғана экологиялық дағдарыс пенен шекленип қоймаўға толық шараятлар бар. («ЕҚ», 24.01.2019. №13).

Менишк - жеке мүлк ийесине тийисли мүлк деген мәнилерди билдиреди [6]. Тилимизде «менишк» сөзи «менишклестириў» формасында да қолланылады. Мысалы: Бул актлер мәмлекетлик кәрханалардың хәм

мүлктиң айырым түрлерин мәмлекет ийелигинен шығарыўға және *менишклестириўге* шеклеўлерди белгилейтуғын еди («ЕҚ», 28.02.2006).

Әнжуман - Американың Джордж Маршалл орайы шөлкемлестирген *әнжуманда* жәмийет турмысында ғалаба хабар қураалларының ролин көтеріў мәселелери додаланып атыр («ЕҚ» 25.06.1998. № 75).

Улыўма алғанда, түркий халықларының пайда болып хәм раўажланыўы барысында сиясий-жәмийетлик турмысқа байланысли хәр қыйлы лаўазымларды билдиретуғын, жәмийеттеги социаллық қатламларды аңлататуғын сол жәмийеттиң сиясий турмысына байланысли сөзлер түркий жазба естеликлеринде сақланған. Бундай сөзлердің көпшилигин түркий сөзлер қатламы қурайды. Олардың айырымлары қытай тилинен келип кирген болса (*хан, қаған, будун, бек, туў-байрақ, табғаш-қытай*), айырымлары орта әсирлерде араб-парсы тиллеринен өзлестирілген (*халық, пасбан-қараўыл, шах, патша, мәмлекет, ҳәким, ўәзир*).

Сондай-ақ, жәмийетлик-сиясий лексемалар мәнилик жактан байыды. Мәселен, «институт» сөзи бурын жоқары оқыў орны ямаса илим-изертлеў институтын аңлататуғын болса, соңғы ўақытлары сиясий институтлар, демократиялық институтлар, жәмийетлик институтлар сөз дизбеги курамында қолланылып мәнилик жактан байығаны көринеде. Сөздің семантикалық көлеми оның жәмийетлик мәни алыўы есабынан кеңейиўи жүзеге келди. Мәселен, «тиклениў», «бослық» сөзлери миллий тиклениў, идеологиялық бослық сөз дизбеклеринде қолланып өзине жәмийетлик-сиясий мәни алғанлығын көремиз. Бундай мысалларды көлеп келтире беріўге болады. Мысалы: Россияның Санкт-Петербург қаласында ҒМДАна ағза мәмлекетлердің жоқары билимлендириўге шекемги мәкемелери арасында 1-мәрте өткерилген халықаралық олимпиада да Өзбекстан «Темурбеклер мектеби» оқыўшылары 2-орынды ийеледи. («ЕҚ», 14.01.2020); Усы бағдарда ислеп шығылған «жол картасы» тийкарында өткен жылдың өзінде Арқа-батыс әскерий округинде қурылыс хәм реконструкция ислери алып барылды («ЕҚ», 14.01.2020).

Әдебиятлар

1. Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. –Тошкент: «Фан», 1981. 22-б.
2. Аттухфатуз закиятү филлугатит туркия. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. –Т.: «Фан», 1968. 59-б.
3. Ўзбекистан Миллий энциклопедияси. 2-жилд. -Т.: 2001. 236-б.
4. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988. 103-б.
5. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлиги. II том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 41-б.
6. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988. 70-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ижтимоий-сиёсий лексика ўз қатламға тегишли сўзларға, ижтимоий факторларға, давлат тузилишига, ижтимоий шароитларға, тарихий ўзгаришларға боғлиқ ҳолда ўзгариб бориши кўрсатилған. Түркий тилларға хос бўлган сўзларнинг барчаси кардон тиллар учун муштарак бўлган сўзлардир. Шу сабабли улар умум түркий сўзлар қатлами сифатида таҳлил этилди.

РЕЗЮМЕ

В статье пополняется круг слов, принадлежащих к слою идентичности в системе социально-политической лексики, в зависимости от социальных факторов в литературном языке, устройства государства, социальных условий, исторических изменений. Известно, что большинство слов, характерных для турецких языков, являются общими или широкими для родных языков. Вероятно, поэтому слова, относящиеся к основному слою, анализировались на основе понятий общетюркской лексики, общетюркского слоя.

SUMMARY

The article expands the circle of words belonging to the layer of identity in the system of socio-political vocabulary, depending on social factors in the literary language, state structure, social conditions, historical changes. It is known that most of the words specific to Turkic languages are common or broad in the native languages. This is probably why the words related to the main layer were analyzed on the basis of the concepts of the common Türkic vocabulary, the common Türkic layer.

INGLIZCHA - O'ZBEKCHA LUG'AT TUZUSH MASALALARI VA ISTIQBOLLAR

Sh.Ruzimov – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: leksikografiya, jalb qilmoq, ma'nodosh, urg'u, tamoyillar, tanqidiy, takliflar, ishlab chiqmoq, yaxlit tizim, ilmiy.

Ключевые слова: лексикография, ободрять, синоним, ударение, принципы, критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный.

Key words: lexicography, encourage, synonym, stress, principles, critically, recommendations, work out, whole system, scientific.

Bugungi kunda asosan ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talab kuchli, o'rganishni xohlovchilar talabini qondiruvchi imkoniyatlar ham mavjud. Chet tilini o'rganishda lug'atlar

asosiy o'rin tutadi. Shu kunga qadar lug'atshunoslarimiz tomonidan lug'at tuzish masalasiga katta ahamiyat berilmoqda. Ayniqsa inglizcha-o'zbekcha lug'at tuzishda